

‘En in woede en razernij doodden zij de afvalligen’

Interactie van Joodse en Griekse cultuur in Hellenistisch Palestina

Rolf Strootman

Conflicten escaleren. Er zijn maar weinig plaatsen op aarde waar deze historische wetmatigheid zo sterk werkzaam is, als Israël-Palestina. Vroeger welteverstaan, toen er nog geen VN bestond om de gewelddadige interactie tussen de samenlevingen aldaar bijtijds in de kiem te smoren.

Ik wil het hebben over Palestina in de tijd van het Hellenisme, grofweg de laatste drie eeuwen vóór onze jaartelling.¹ Waarom? In de eerste plaats omdat die landstreek – de brug tussen Egypte en het Midden-Oosten – in de Oudheid bij uitstek een trefpunt van culturen was. In de tweede plaats omdat er binnen diezelfde Oudheid geen tijdvak bestaat waarin zoveel culturele interactie plaatsvond, als de periode van het Hellenisme. Een combinatie van gebied en tijdperk dus, die uitermate geschikt is voor bespreking in het kader van dit themanummer. En het mooiste is, we hebben uit precies deze tijd en regio een bron waarin de interactie tussen culturen het centrale thema is: de eerste twee boeken der Makkabeeën.

De deuterocanonieke, in het Grieks overgeleverde bijbelboeken 1 en 2 *Makkabeeën* (in totaal zijn er vier, maar nummers 3 en 4 zijn voor ons onderwerp niet interessant) werden eind tweede tot begin eerste eeuw v.Chr. geschreven, vermoedelijk aan het hof van de Joods-Hellenistische dynastie der

¹ In het onderstaande zal ik het vooral spreken van *Judea*, het heuvelachtige binnenland rond Jeruzalem; *Palestina*, strikt genomen de kustvlakte ten westen daarvan, wordt hier gebruikt als aanduiding voor de gehele streek die tegenwoordig Israël en de Palestijnse Gebieden omvat. Een goed overzicht van de geschiedenis van Judea in deze tijd is P. Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World* (2de herz. dr.; Londen en New York 2003) 27-63.

Hasmoneeën. De boeken dienden een uitgesproken politiek doel: verantwoording afleggen van de groeiende onafhankelijkheid van Judea in de tweede eeuw v.Chr., besloten met de aanname van het koningschap door de hogepriester Aristoboulos in het jaar 104.² Voordien behoorde Judea nominaal tot het rijk der Seleukiden, het Macedonische vorstenhuis dat na de dood van Alexander de Grote het grootste deel van diens rijk in handen kreeg, en in 200 v.Chr. ook Judea en Palestina veroverde. De Seleukiden, wier invloedssfeer zich aanvankelijk uitstreekte van de Egeïsche Zee tot Afghanistan, tooiden zich met de trotse titels Koning van Azië en Grote Koning. Tegen de tijd dat genoemde Aristoboulos Judea formeel afscheidde echter, was van dit machtige imperium slechts een zieltogend kernrijkje in Syrië over, verscheurd door een pathetische successieoorlog tussen twee takken van de koninklijke familie, om tenslotte in 64 v.Chr. geruisloos uit de geschiedenis te verdwijnen.³ Logisch dus dat allerlei lokale vazallen eieren voor hun geld kozen, voor zover ze nog niet door andere rijken waren opgeslokt. Niettemin behoefde de stap die Aristoboulos in 104 zette legitimatie, niet in de laatste plaats ten overstaan van de eigen bevolking. Want machteloos of niet, de Seleukiden waren in de voorafgaande eeuwen wél in vrijwel het gehele Midden-Oosten de legitieme monarchen geweest, de opvolgers van Alexander en de Achaimeniden.

1 En 2 *Makkabeeën*, die onafhankelijk van elkaar ontstonden, vertellen ongeveer hetzelfde verhaal, namelijk de geschiedenis van de zogeheten Makkabeeënopstand in de jaren 167-164, tijdens het bewind van de beruchte vorst Antiochos IV Epiphanes (regeerde 175-164).⁴ Dit conflict, dat ook de achtergrond vormt van het rond 165 v.Chr. voltooide apocalyptische bijbelboek *Daniël*, had niet tot doel Judea los te maken van het Seleukidenrijk, dat destijds nog groot en krachtig was, maar was

² R. Doran, *Temple Propaganda. The Purpose and Character of 2 Maccabees* (Washington, DC, 1981); S. Schwartz, 'Israel and the nations roundabout: 1 Maccabees and the Hasmonean expansion', *Journal of Jewish Studies* 42 (1991) 16-38; verg. E.S. Gruen, 'Kings and Jews', in: idem, *Heritage and Hellenism. The Reinvention of Jewish Tradition* (Berkeley, Los Angeles, Londen 1998) 189-245.

³ Over de geschiedenis van het Seleukidenrijk zie E.R. Bevan, *The House of Seleucus* (2 delen; Londen 1902) en A. Kuhrt en S. Sherwin-White, *From Samarkhand to Sardis. A New Approach to the Seleucid Empire* (Londen 1993). Over Hellenistisch koningschap in algemene zin: R. Strootman, *Gekroonde goden. Hellenistische vorsten van Alexander tot Kleopatra* (Amsterdam 2005).

veeleer de gewelddadige culminatie van een uit de hand gelopen machtsstrijd binnen Judea, met als voornaamste inzet het hogepriesterschap van Jeruzalem, gecombineerd met boerenopstanden op het platteland – ‘little wars joining hands’, om met Matt Johnson te spreken. De zaak escaleerde toen de koning, die dat gedonder in zijn achtertuin natuurlijk niet wilde, zelf ingreep teneinde de orde te herstellen. In politiek opzicht zijn de gevolgen van de opstand te verwaarlozen. Er kwam uiteindelijk een andere familie aan de macht in Jeruzalem, dat was alles. Judea bleef daarna gewoon deel uitmaken van het imperium der Seleukiden totdat dezen hun eigen koninkrijk zélf de afgrond injoegen. In cultureel en religieus opzicht daarentegen waren de gevolgen enorm.

Om het afzweren van de Seleukiden te rechtvaardigen, werd in de Makkabeeënboeken uitgelegd dat genoemde Antiochos Epiphanes geen ware koning was, door hem ervan te beschuldigen precies het tegenovergestelde te doen van wat een legitieme en rechtvaardige vorst geacht werd te doen. In het bijzonder werd hij ervan beschuldigd de Judeërs te hebben vervolgd om hun religie. Hij zou dat gedaan hebben omdat hij hun zijn eigen Griekse cultuur en religie wilde opdringen – ziedaar in een notendop het culturele conflict waarvan ik in de inleiding gewag maakte. De Makkabeeënboeken vormen dus als het ware de Akte van Verlatinge van het opstandige Judea. Daarbij konden de auteurs teruggrijpen op de ideologie van de opstandelingen zelf, die in hun tijd evenzeer dienden te legitimeren dat zij tegen hun eigen koning streden. Zo kon het gebeuren dat Antiochos Epiphanes – die weliswaar een uiterst oorlogszuchtige vorst was maar zich daarin niet wezenlijk onderscheidde van andere Hellenistische heersers – uitgroeide tot mutatis mutandis de Joodse Antichrist. Zo vervult hij alreeds in *Daniël* een glansrol als apocalyptisch monster.⁵ De auteurs van *Makkabeeën* konden daarbij refereren aan het achtenswaardige bijbelboek *Samuël*, waarin verhaald wordt hoe de legendarische koning Saul het koningschap verliest omdat hij ongehoorzaam

⁴ Voor de regering van deze vorst zie O. Mørkholm, *Antiochus IV of Syria* (Kopenhagen 1966).

⁵ Te weten de vuilbekkende ‘elfde hoorn’ in het *Visioen van de vier dieren* (*Dan.* 7); zie J.-C.H. Lebram, ‘König Antiochus im Buch Daniel’, *Vetus Testamentum* 25 (1975) 737-72; F. Millar, ‘Hellenistic History in a Near Eastern Perspective: The book of Daniel’, in: P. Cartledge e.a. (red.), *Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History, and Historiography* (Berkeley, Los Angeles, London 1997) 89-104.

is aan God, die het koningschap vervolgens aan David geeft (1 Sam. 15-16). Tegenover de onrechtmatige vorst Antiochos worden de opstandelingenleider Matatias en diens zoon Judas gesteld. Via een tweede zoon was Matatias de stamvader van de dynastie der Hasmoneeën, en daarmee is de cirkel rond.

Net als het voorgaande rijk van de Perzische Achaimeniden was het Seleukidenrijk een losjes georganiseerd, hegemoniaal imperium, bestaande uit talloze autonome en semi-autonome steden, vorstendommen, stamverbanden en tempelstaten. In de steden, de voornaamste steunpilaren van het Macedonische imperialisme in het Midden Oosten, trachtte de koning een vinger in de pap te krijgen door, zo goed en kwaad als dat ging, een aan hem loyaal regime aan de macht te brengen, waarbij hij dankbaar gebruik maakte van de vrijwel overal bestaande competitie tussen aristocratische families. De afhankelijkheidsrelatie was wederzijds. Lokale oligarchen ontleenden hun machtspositie in belangrijke mate aan de gunst van de vorst, die op zijn beurt afhankelijk was van de loyaliteit van lokale elites voor het vergaren van tribuut, de *core business* van imperia. Ook de stad Jeruzalem was feitelijk autonoom onder Seleukidische suzeriniteit. In afwezigheid van de koning was de hogepriester de hoogste autoriteit in de stad en het omliggende landje Judea. En ook in Jeruzalem waren er conflicten binnen de elite, met name tussen twee families: de Oniaden en Tobiaden. Over deze ruzies worden we bijzonder goed geïnformeerd in *2 Makkabeeën*.

Wat was er aan de hand? De Seleukiden hadden Judea pas in 200 v.Chr. veroverd. Tot die tijd behoorde het land toe aan hun aartsvijanden, de dynastie der Ptolemeeën, die een maritiem imperium rondom het oostelijk bekken van de Middellandse Zee bestierden. Toen de Seleukidische koning Antiochos III de Grote Jeruzalem innam, was het hogepriesterschap in handen van de familie der Oniaden, gunstelingen van de Ptolemeeën, en die lieten zich niet zomaar vervangen. Antiochos de Grote slaagde er in ieder geval niet in. Pas met de troonsbestijging van zijn zoon Antiochos Epiphanes in 175 kwam er verandering in de situatie. Antiochos verving de zittende hogepriester Onias door diens broer Jason, nadat deze een hoger tribuut had toegezegd, en bovendien zijn

bloedeigen broer ervan beschuldigd had onder één hoedje te spelen met de Ptolemeeën, wat waarschijnlijk ook zo was. Voor de nieuwe koning was het extra tribuut van minder groot belang dan het feit dat Jason aldus bij hem in het krijt kwam te staan. Nochtans achtte Antiochos deze Jason niet betrouwbaar genoeg. In de oude wereld telde de familie zwaarder dan het individu, en met Jason regeerde in Jeruzalem nog altoos de met de Ptolemeeën verbonden Oniaden. Vandaar dat Antiochos de Oniaden uitspeelde tegen hun voornaamste rivalen, de familie der Tobiaden, zodat korte tijd later een tweede machtswisseling plaatsvond, toen een zekere Menelaos, een door de Tobiaden gesteunde kandidaat voor het hogepriesterschap, tijdens een bezoek aan het Seleukidische hof de koning een nóg hoger tribuut beloofde, en de koning van zijn kant in deze Menelaos, die niet tot de zittende dynastie van hogepriesters behoorde, een minder legitieme en dus meer afhankelijke handlanger herkende. Zich verzekerd wetend van de steun van de koning keerde Menelaos naar Jeruzalem terug, pleegde een 'staatsgreep' tegen Jason, en werd de nieuwe hogepriester.

Wat is nu de relevantie van dit alles voor ons onderwerp culturele interactie? Heel simpel: cultuur speelde steeds een doorslaggevende rol in het antagonisme van de ruziënde partijen. In imperia als het Seleukidenrijk is het gebruikelijk dat lokale machthebbers, voor zover zij hun overwicht te danken hebben aan de gunst van de koning, zich meer en meer met het imperium gaan identificeren, en dat tot uitdrukking brengen in het geheel of gedeeltelijk kopiëren van de cultuur en omgangsvormen van het koninklijk hof, in dit geval Grieks-Hellenistische cultuur. Zo meet men zich een dubbele, *c.q.* Judees-Hellenistische identiteit aan, vaak bekroond met de aanname van een tweede, Griekse eigenaam (Jason, Menelaos). Hetzelfde zien we ook elders in het rijk gebeuren, bijvoorbeeld in Babylonia.⁶ Deze Hellenistische cultuur, die elitefamilies in het gehele rijk met elkaar verbond, verleende op topniveau cohesie aan het in cultureel en etnisch opzicht extreem heterogene imperium. Omgekeerd hebben degenen binnen de lokale elite die buiten de boot vallen bij de

⁶ R.J. van der Spek, 'Theopais Babylon: een multiculturele stad in de Hellenistische tijd', *Lampas* 38.3 (2005) 198-213.

(her)verdeling van de macht doorgaans sterk de neiging juist de eigen, autochtone cultuur te prononceren of opnieuw uit te vinden.

Was er al een sterke invloed van Griekse cultuur op de elite van Jeruzalem onder de Ptolemeeën, onder de Seleukiden nam die invloed alleen maar toe, juist ingevolge de veranderende politieke verhoudingen. Het was alsof elke opeenvolgende hogepriester de vorige overtreffen wilde in het tonen van zijn pro-Seleukidische gezindheid. Met name de machtsovername door Menelaos ging gepaard met een vergaande ‘hellenisering’ van Jeruzalem: leden van de priesterlijke en andere elitefamilies maten zich Griekse omgangsvormen en kleding aan, bouwden een *gymnasion* en doopten de stad ‘Antiochië’ ter ere van de vorst, overigens zonder daarmee de oude naam op te geven. Die hellenisering was dus niet het gevolg van een streven van de vorst om zijn rijk te ‘vergrieksen’, maar kwam voort uit het streven van de elite naar aansluiting bij de overkoepelende, ‘hoge’ cultuur van het imperium, waaraan zij hun machtspositie ontleende. Daarbij onderging ook de cultus van Yahweh Griekse invloeden. We zijn over de vergrieksing van Jeruzalem bijzonder goed ingelicht omdat de auteurs van *Makkabeeën* het allemaal maar niks vonden en in geuren en kleuren beschrijven hoe decadent en ‘modern’ de tegenpartij wel niet was – het zijn deze beschrijvingen die in de negentiende eeuw Droysen inspireerden tot het bedenken van het concept ‘Hellenisme’. De hellenisering van de Jeruzalemse elite kende overigens duidelijke grenzen. Zo lezen we in 2 *Makkabeeën* 18-20 dat vertegenwoordigers van Jeruzalem participeren in koninklijke spelen ter ere van Melkart-Herakles in Tyros, maar door de vorst zijn vrijgesteld van daadwerkelijke verering van de god. Evenzo lezen we dat gehelleniseerde Judeërs meelopen in een processie ter ere van Dionysos – een god nauw verbonden met het koningschap – maar niet aan hem offeren.

De interne machtsstrijd begon ondertussen gewelddadige vormen aan te nemen. Er braken rellen uit toen Menelaos tempelschatten gebruikte om de beloofde schattingen te betalen. Zijn vijanden wendden zich nu op hun beurt tot de koning, die zich op dat moment in Phoenicië bevond. Menelaos, die van machtsmisbruik werd beticht, was er ook:

‘De koning kwam naar Tyros en drie afgevaardigden van de raad van oudsten bepleitten hun zaak. Toen Menelaos zag dat hij de rechtszaak ging verliezen beloofde hij Ptolemaios, de zoon van Dorymenes, een grote som geld als hij de koning zou weten om te praten. Onder het voorwendsel dat de koning wat frisse lucht moest scheppen leidde Ptolemaios hem naar een zuilengang en had zo de kans om hem van mening te laten veranderen. Het gevolg was ... dat Menelaos werd vrijgesproken, maar de [aanklagers] werden ter dood veroordeeld.’ (2 Makk. 4:43-8)

Het bovenstaande citaat laat zien dat Menelaos met de schrik vrij kwam, níet omdat hij jan en alleman omkocht (zoals 2 *Makkabeeën*, ook elders, al te gretig beweert) maar omdat hij betere connecties aan het hof had, en de aan het hof geldende omgangsvormen beter onder de knie had dan zijn tegenstanders.

In 167 deed het gerucht de ronde dat koning Antiochos gesneuveld was tijdens een veldtocht in Egypte. Er brak een opstand uit tegen Menelaos, en de verdreven hogepriester Jason zag kans om het hogepriesterschap te heroveren. De kans is groot dat het gerucht van de dood van Antiochos met opzet was verspreid om een opstand uit te lokken. Toen de koning springlevend terugkeerde uit Egypte en zich geconfronteerd zag met een bloedige staatsgreep in Judea, herstelde hij op even bloedige wijze de orde. Hij verdreef Jason en installeerde opnieuw Menelaos. Als we 2 *Makkabeeën* mogen geloven, ontheiligde Antiochos en passant ook nog eens de Tempel:

‘Toen de koning over de gebeurtenissen in Jeruzalem hoorde, meende hij dat Judea tegen hem in opstand was gekomen. Hij werd razend als een wild dier, brak zijn veldtocht in Egypte af en nam Jeruzalem stormenderhand in. Hij beval zijn soldaten om iedereen die in hun handen viel genadeloos neer te maaien en ook de mensen die hun huizen in vluchtten zonder omhaal te doden. Jong en oud werden gedood, vrouwen en kinderen werden vermoord, meisjes en zuigelingen afgeslacht. ... En nog was de koning niet tevreden. Onder geleide van Menelaos, die zelf een verrader van wet en vaderland was geworden, waagde hij zich in de heiligste tempel van de hele wereld. Hij nam het tempelgerei in

zijn onreine, met bloed besmeurde handen mee en nam de offergaven weg die door andere koningen tot meerdere eer en glorie van de tempel waren geschonken.' (2 *Makk.* 5.11-6).

In deze context plaatsen 1 en 2 *Makkabeeën* de beruchte 'anti-joodse' maatregelen van Antiochos Epiphanes, die gepresenteerd worden als een straf van God voor de zondigheid van de gehelleniseerde Judeërs. Volgen we *Makkabeeën* letterlijk, dan liegen die maatregelen er niet om. 1 *Makkabeeën* noemt onder meer een verbod op het eerbiedigen van de feestdagen, een verbod op de besnijdenis en een verbod op het brengen van brandoffers, graanoffers en wijnooffers in de Tempel. 2 *Makkabeeën* noemt eveneens het verbod op de besnijdenis en het eerbiedigen van feestdagen, maar opmerkelijk genoeg niet het verbod op offeren in de Tempel: de cultus in de tempel werd wel degelijk gecontinueerd, maar de gebrachte offers waren naar de mening van de auteur 'in strijd met de voorschriften' (6:5). Tot overmaat van ramp werd de Tempel gewijd aan Zeus Olympios. Zowel 1 als 2 *Makkabeeën* melden dat wie zich niet aan de voorschriften hield, gedood zou worden, waarna met name het tweede boek gedetailleerd ingaat op de marteldood van standvastige wetsgetrouwen. Het is overigens voor het eerst in de geschiedenis dat we horen van lieden die vrijwillig sterven voor hun geloof, in de overtuiging na de dood te worden opgewekt 'tot een nieuw, eeuwig leven, omdat [zij] omwille van zijn voorschriften gestorven zijn' (7:9).

Dit is het moment dat de familie der Makkabeeën in beeld komt. De Makkabeeën behoorden tot het geslacht van Jojarib, een van de leiders van de Levieten die ten tijde van Nehemia naar Judea waren teruggekeerd uit de Babylonische Ballingschap (1 *Makk.* 2:1; *Neh.* 12:6). Tijdens de Achaimenidische en Ptolemeeïsche overheersing waren zij tempelpriesters geweest. Als bondgenoten van de Oniaden behoorden zij echter tot degenen die in de machtsstrijd aan het kortste eind trokken. Toen de koning in 167 bloedig een einde maakte aan de machtsgreep van Jason, ontvluchtten velen van diens partijgangsters de stad, om de strijd vanaf het platteland voort te zetten, waar klaarblijkelijk al allerlei opstanden aan de gang waren. Daaronder ook de Makkabeeën, die zich met hun volgelingen verschansten in de heuvels van Bethel en van daaruit een

guerrillaoorlog voerden, eerst onder leiding van de familie-oudste Matatias, daarna onder diens zoon Judas, bijgenaamd De Hameraar.⁷

De geloofsvervolgingen van Antiochos Epiphanes behoren nog altijd tot de grote mysteries van de Oude Wereld. Ze staan volkomen haaks op alles wat we weten van de politiek van de Seleukiden ten opzichte van hun onderdanen, en worden door geen enkele andere bron bevestigd. Overal waar ze kwamen wierpen de Seleukiden, met inbegrip van Epiphanes zelf, zich op als de beschermers van lokale tradities en religie. Ook de chronologische volgorde van de gebeurtenissen is onduidelijk: de religieuze edicten worden zowel gepresenteerd als oorzaak van rebellie én als antwoord op rebellie.⁸ In de afgelopen eeuw werden uiteenlopende verklaringen geopperd voor de vervolgingen.⁹ Geen enkele daarvan is algemeen geaccepteerd, wat al in 1973 Fergus Millar de verzuchting ontlokte: 'it is best to confess that there seems no way of reaching an understanding of how Antiochos came to take a step so profoundly at variance with the normal assumptions of government in his time'.¹⁰ Er is echter een factor die in de literatuur vaak over het hoofd wordt gezien, maar die mijns inziens veel duidelijk maakt: het feit dat de vervolging van de Judese religie klaarblijkelijk de goedkeuring genoot van de Judese priesters, en dat dezen zelfs een actieve rol speelden in de veronderstelde ontheiliging

⁷ De naam Makkabeeën is afgeleid van de door Judas gedragen eretitel *Makkabaios*, 'Hameraar', duidend op zijn godsdienstige rechtzinnigheid en/of strijdlust.

⁸ Over de chronologische problemen: K. Bringmann, *Hellenistische Reform und Religionsverfolgung in Judäa* (Göttingen 1983) 15-28; L. Grabbe, 'Maccabean chronology: 167-164 or 168-165 B.C.E.', in: *Journal of Biblical Literature* 110 (1991) 59-74.

⁹ Een goed overzicht daarvan geeft E.S. Gruen, 'Hellenism and persecution: Antiochus IV and the Jews', in: P.M. Green (red.), *Hellenistic History and Culture* (Berkeley, Los Angeles, Londen 1993), p. 238-63. Opmerkelijke latere bijdragen aan het debat zijn S. Weitzman, 'Plotting Antiochus's persecution', in: *Journal of Biblical Literature* 123.2 (2004), p. 219-34; J. Ma, 'Seleukids and Speech-Acts: Performative Utterances, Legitimacy and Negotiation in the World of the Maccabees', in: *Scripta Classica Israelica* 19 (2000) 71-112; en – zo de lezer mij deze kleine impertinentie wil vergeven – R. Strootman, 'Van wetsgetrouwen en afvalligen. Religieus geweld en culturele verandering in de tijd der Makkabeeën', in: B. Becking and G. Rouwhorst (red.), *Religies in interactie. Jodendom en Christendom in de Oudheid* (Zoetermeer 2006) 79-97, spoedig ook Engelstalig te verschijnen.

¹⁰ F. Millar, 'The background to the Maccabean Revolution', in: *Journal of Jewish Studies* 29 (1978) 1-21, aldaar 16-7.

van de Tempel. Het waren de priesters die Antiochos bijstonden toen hij 'onreine' offers bracht, en zij waren het die de Tempel wijdden aan Zeus. Is het voorstelbaar dat priesters hun eigen tempel ontheiligen? Wat als 'Zeus' niets anders was dan een Griekse aanduiding voor 'Yahweh', wiens naam immers niet mocht worden uitgesproken? Wat als Antiochos niets anders deed in de Tempel dan het brengen van een eerbiedig brandoffer aan de stadsgod, zoals hij dat gewoon was te doen in elke stad die hij bezocht?

Dat de vervolgingen gericht waren tegen 'de' Judese religie in het algemeen is hoe dan ook niet aannemelijk, aangezien 'er onder de Israëlieten velen waren die graag de godsdienst van de koning aannamen, aan de afgoden offerden en de sabbat onteerden' (1 *Makk.* 1:43). Om te weten waartegen ze zich dan wel richtten, moeten we terug naar de Makkabeeën en de andere rebellerende groepen die zich hadden verschanst in het heuvelland buiten Jeruzalem. De beschrijvingen in de Makkabeeënboeken duiden erop dat de opstanden begonnen als een vorm van ruraal banditisme, zoals dat in het recente verleden ook bijvoorbeeld voorkwam op Sicilië en tot ver in de vorige eeuw in Turkije (en zo prachtig beschreven wordt in de romans van Yaşar Kemal). Zo lezen we in 1 *Makkabeeën* 2:29-30 over velen 'die uitgeweken [waren] naar de woestenij en daar hadden zij zich gevestigd met hun zonen, hun vrouwen en hun vee'. En in 2 *Makkabeeën* 5:27: 'Judas de Makkabeeër trok zich met tien man terug in de bergen, waar hij en zijn kameraden leefden als dieren in het wild.' De opstanden op het platteland waren dan ook niet het gevolg van de strijd om het hogepriesterschap in Jeruzalem, laat staan verzet tegen de hellenisering van de stad, maar van een economische crisis die de boerenstand trof.¹¹ Deze crisis zou heel wel het gevolg geweest kunnen zijn van de confiscatie van land door de koning om uit te delen onder zijn 'gehelleniseerde' protégés.¹² In *Daniël* 11.39 staat immers geschreven: 'Allen die hem erkennen, overlaadt hij met eerbewijzen en maakt hij heerser over velen; als beloning geeft hun grond'. Deze opstanden, die zich richtten tegen de elite in Jeruzalem, hadden een sterk religieuze en dus culturele dimensie, want in de Oudheid is

¹¹ V.A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews* (Philadelphia 1961).

religie het belangrijkste definiërende aspect van culturele identiteit. In haar boek over modern religieus extremisme heeft Jessica Stern recentelijk laten zien dat in situaties van grote culturele, politieke en economische verandering degenen die buiten de boot vallen dikwijls hun heil zoeken bij traditionele cultuur en religie, en dat de gevoelens van onvrede en onmacht die het gevolg zijn van politiek-economische achterstelling onder bepaalde omstandigheden kunnen leiden tot religieus gemotiveerd en gelegitimeerd geweld.¹³ De *Makkabeeën*-boeken bevestigen dit wanneer zij mededelen dat de voornaamste opstandelingen vóórdat de Makkabeeën ten tonele verschenen de Chassidim, ‘vromen’, waren – religieus geïnspireerde lieden met veel prestige op het platteland. Het *momentum* voor de Makkabeeën ontstond toen de koning een leger naar de heuvels stuurde om de orde te herstellen en de verdeelde rebellen zich genoodzaakt zagen tot samenwerking. De Makkabeeën wierpen zich op als leiders en verbonden zich met de ‘vromen’:

‘In die tijd sloot de partij van de Chassidim zich bij hen aan, strijdvaardige Israëlieten die met hart en ziel voor de Wet opkwamen. ... Gezamenlijk brachten ze een leger op de been, en in woede en razernij doodden ze de afvalligen en wetsverachters.’ (1 *Makk.* 2.42-44).

De Makkabeeën konden zich er nu op beroemen de verdedigers van het ware, traditionele geloof te zijn. Het geweld van de rebellen richtte zich dan ook met name tegen ‘afvallige’ Joden: ‘Wie ze maar konden grijpen, hebben ze gedood’ (1 *Makk.* 6.23-24), en ‘als ze onbesneden jongens in het gebied van Israël vonden, dan lieten ze die onder dwang besnijden’ (2:46). De overtuiging door God gesteund te worden en namens hem te handelen legitimeerde dat sektarisch geweld. Ik denk dan ook dat Elias Bickerman gelijk had, toen hij suggereerde dat de maatregelen van Epiphanes niet gericht waren tegen het Judaïsme in het algemeen, maar enkel tegen het radicale fundamentalisme van de rebellen, en dat de koning daartoe werd aangezet door de gehelleniseerde, aan de monarchie

¹² N. Hyl Dahl, ‘The Maccabean Rebellion and the Question of “Hellenization”’, in: P. Bilde e.a. (red.), *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom* (Aarhus 1990) 188-203.

¹³ J. Stern, *Terror in the Name of God. Why Religious Militants Kill* (New York 2003).

gelieerde elite in Jeruzalem.¹⁴ De vervolgingen hadden echter een averechts effect. Ze leidden slechts tot meer woede en geweld van de kant van de opstandelingen. De overtuiging dankzij God de eindoverwinning te zullen behalen compenseerde hun aanvankelijke machteloosheid ten opzichte van de overweldigende militaire macht van het imperium. Zodra de koning dat bemerkte, trok hij zijn edicten en troepen schielijk weer terug, gevolgd door een algehele amnestie korte tijd later. Maar het kwaad was toen al geschied, want het is, zoals gezegd, een ijzeren wetmatigheid van de geschiedenis dat conflicten escaleren. De burgeroorlog woedde voort – een aaneenschakeling van huiveringwekkende wreedheden van de kant van beide partijen – totdat de Makkabeeën erin slaagden Jeruzalem en het hogepriesterschap te veroveren.¹⁵ Antiochos Epiphanes was toen al dood. De nieuwe Seleukidische koning voorkwam gezichtsverlies door de toenmalige Makkabeeënleider Jonatan officieel tot hogepriester te benoemen. Jonatan op zijn beurt erkende de Seleukidische koning als overheer, en alles was weer bij het oude.

In de boeken der Makkabeeën worden religieuze en culturele twistpunten reusachtig uitvergroot, met name het antagonisme van de traditionele plattelandsbevolking en de gehelleniseerde stedelijke elite in Jeruzalem. Het conflict wordt voorgesteld als een ware ‘clash of civilizations’ – een confrontatie tussen traditionele (‘Israëlitische’) cultuur en nieuwe (‘Griekse’) invloeden van buitenaf. Tegenover de vrome, wetsgetrouwe opstandelingen die zich beroepen op een door God zelf geautoriseerde Wet worden de gehelleniseerde afvalligen gesteld, die invloeden ondergaan van een ‘vreemde’ cultuur, en deze zelfs incorporeren in de cultus (1 *Makk.* 1:43). We mogen aannemen dat de ‘afvalligen’ daar zelf anders over dachten. Sterker nog, het is waarschijnlijk dat zij op hun beurt de partij der Makkabeeën beschouwden als de zondaars – goddeloze lieden die in opstand kwamen tegen de eeuwenoude door God zelf gegeven orde van Tempel en Koning. We moeten ons dan ook afvragen of de eenduidige orthodoxie die in *Makkabeeën* als traditioneel gepresenteerd wordt geen

¹⁴ E.J. Bickerman, *Der Gott der Makkabäer* (Berlijn 1937).

invention of tradition is. Hoe het 'ware geloof' er in de ogen van de vromen uitzag wordt vooral indirect duidelijk gemaakt aan de hand van de beschuldigingen aan het adres van de pro-Seleucidische partij, alsmede de reeks van verboden die Antiochos zou hebben afgekondigd. Van groot gewicht is daarbij het feit dat de Wet, en de strenge naleving van voorschriften (met name de sabbat), en niet zozeer de cultus, een centrale plaats toebedeeld kregen.

Als er iets is dat de boeken der *Makkabeeën* duidelijk maken, dan is het wel dat er geen eenduidige religie bestond in het Judea van de tweede eeuw v.Chr., aangezien nota bene de tempelpriesters dienaangaande volstrekt andere opvattingen koesterden dan de zogeheten wetsgetrouwen die in deze boeken de helden zijn. Toch is het juist dit conflict dat beslissend richting zal geven aan de verdere ontwikkeling van de Joodse godsdienst. De vernieuwing van de cultus dwong de tegenstanders van die verandering om te definiëren wat het ware, traditionele geloof dan wel inhield. Zo leidde, binnen één en dezelfde samenleving, culturele interactie op de ene plek, tot een concurrerende culturele ontwikkeling op de andere plek.

¹⁵ Voor het militaire verloop van de opstand zie B. Bar-Kochva, *Judas Maccabaeus: The Jewish Struggle Against the Seleucids* (Cambridge 1989).